

Mati RUBIN *

EESTI MAARAHVASTIK AASTAIL 1950—1965

Käesolevas artiklis käsitletakse rahvastikuprotsesse, mis leidsid eesti külas aset esimese poolteise aastakümne jooksul pärast talumajanduse likvideerimist. Põhirõhk on asetatud põllumajandusega seotud rahvastikus toimunud muutustele. Ühtlasi on sinne analüüs järg artiklile «Eesti maarahvastiku dünaamikast aastail 1947—1950».¹ Samaks on jäänud ka allikbaas, s. t. on kasutatud peamiselt külanõukogude territooriumil elanud inimeste igaaastase arvestuse kokkuvõtteid ning kolhooside aasta koondaruannetes sisalduvat rahvastikualast andmestikku.

Et enamik maarahvastikust oli tegev põllumajanduses (seda eriti perioodi algupoolel), siis kujunes põllumajandusliku rahvastiku dünaamika üldiselt arengusuunalt analoogiliseks kogu maaelanikkonna arvukuse muutumisega. Mõlemal juhul oli tegemist rahvaarvu kahanemisega. Erinevus oli aga see, et põllumajanduslik rahvastik vähenes palju kiiremini kui maarahvastik tervikuna. Viimase vähenemine oligi põhjustatud põllumajandusliku rahvastiku äravoolust. Väljaspool põllumajandust hõivatud inimeste arv koguni suurenes või püsis suhteliselt stabiilne. Oma osa oli muidugi ka administratiiv-territoriaalsetel muudatustel, millega muist endisest maarahvastikust arvati linnarahvastiku hulka. Peamiselt oli neil juhtudel tegemist mittepõllumajandusliku rahvastikuga. Vähesel määral puudutas see siiski ka kolhooside ja sovhooside töötajaskonda.

Olémasolev statistiline aruandlus võimaldab konkreetsema ülevaate anda kahjuks ainult maarahvastikust tervikuna ning kolhoosides elanud inimestest. Väga lünklik ja pealiskaudne on statistikaorganite poolt riigimajandite rahvastiku kohta kogutud andmestik. Peaasjalikult piirdub see töötajate üldarvuga.

Seetõttu on võimalik välja tuua ainult põllumajanduses hõivatud inimeste koguarv, kuid mitte põllumajanduslikku rahvastikku tervikuna, sest puuduvad andmed riigimajandite töötajate perekonnaliikmete ning nende soolis-vanuselise struktuuri kohta. Need on olemas tööliste-teenistujate kohta tervikuna, kelle hulka on siis arvatud ka riiklike põllumajandusettevõtete rahvastik.

Kollektiviseerimisjärgsete aastate käsitlemisel peatutakse kõigepealt maarahva arvu dünaamikal tervikuna. Selle põhilised näitajad on toodud tabelis 1. Tabel on koostatud külanõukogude territooriumil elanud rahvastiku igaaastase arvestuse andmetel. Võrdluseks on tabeli esimesel real lisatud senine statistikaväljaannetes publitseeritud maarahvastiku arv.

* Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Rütli 6, EE0101 Tallinn, Estonia.

¹ Rubin, M. Eesti maarahvastiku dünaamikast aastail 1947—1950. — Eesti TA Toim. Ühisk., 1991, 2, 141—154.

Maarahvastiku dünaamika aastail 1951—1965*
(aasta alguse seisuga; tuhandetes)

	1951	1953	1955	1958	1960	1963	1965
Maarahvastik statistikakogu- mike järgi	555,6	542,2	523,2	522,0	518,4	492,4	486,8
Maarahvastik igaaastaste loenduste järgi	527,0	511,6	501,9	512,1	508,2	481,1	475,5
sealhulgas:							
kolhoosnikud	355,5	353,4	329,5	293,9	254,9	215,1	201,5
töölised ja teenistujad	125,4	138,3	150,8	191,5	225,0	243,7	251,9
talupojad ja koopereerumata käsitöölised	33,0	5,2	2,8	1,0	1,7	0,5	0,4
muud	3,6	3,9	6,1	9,9	10,7	6,2	5,5
ajutised elanikud	9,5	10,8	12,7	15,8	15,9	15,6	16,2

* ERA, f. R-10, n. 10, s. 101, l. 49, 53, 61, 84, 86; s. 411, l. 50; s. 648, l. 24, 29; s. 658, l. 21; Eesti NSV rahvamajandus 1970. aastal, 19.

Nagu näha, erinesid külanõukogude rahvastiku loenduste tulemused väga oluliselt statistikaväljaannetes publitseeritud kokkuvõtetest. Eriti tuntuks oli vahe 1950. aastate algul. Kuni 1953. aastani oli statistikaameti poolt avalikuks kasutamiseks publitseeritud andmestik igal aastal 28 600—30 600 inimese võrra suurem kui külanõukogude rahvastiku loendusega saadud tulemus. Alles aastakümne teisel poolel vähenes vahe 8 800—11 600 inimeseni², mis võibki olla statistikaameti rahvastikuhinnangutes hõlmatud kontingendi mahu tegelik erinevus külanõukogude rahvastiku loendusel arvesse läinud kontingendist. Pealegi on Eesti Statistikaameti³ poolt publitseeritud arvude puhul tegemist 1959. ja 1970. aasta rahvaloenduse andmete põhjal tehtud tagasisivaatelise rahvastikuhinnanguga, külanõukogude rahvastiku loendustel aga jooksva statistikaga, mida ei ole tagantjärele korrigeeritud.

Siiski ei saa ei üht ega teist loendustulemust pidada ainuõigeaks. Saadud kokkuvõtted võivad olla ikkagi ainult tegelikule olukorrale vastavad või ekslikumad. Nii oli näiteks 1959. aasta rahvaloenduse ja elanikkonna jooksva arvestuse vahe +13 600 inimest, kusjuures linnades elas rahvaloenduse andmetel 31 300 inimest rohkem ja maal 17 700 inimest vähem.⁴ Eriti suured lahkuminekud 1950. aastate alguse andmetes võivad olla tingitud publitseeritud statistikale tehtud ettekirjutusest varjata 1949. aasta märtsiküüditamise ulatust ning sel eesmärgil on maarahvastiku tollaegne tegelik vähenemine hajutatud hilisematesse aastatesse.

Muu hulgas olgu märgitud, et statistikaameti hinnangutes kajastub represseritud inimeste Eestisse tagasisaabumine 1950. aastate keskpaigast alates põhiliselt maarahvastiku vähenemise aeglustumisena ning ainult 1957. aastal lisandus maale umbes 700 inimest.⁵ Seevastu külanõukogude rahvastiku arvestus fikseeris maarahvastiku juurdekasvu nii 1955., 1956. kui ka 1957. aastal. Kokku suurenes viimatinimetatud allikmaterjali põhjal maarahvastik neil aastail 10 200 inimese võrra.⁶ Mõnedel andmetel saabus

² Eesti Riigiarhiiv (ERA), f. R-10, n. 10, s. 101, l. 34, 49, 51, 53, 59, 61, 72, 82, 84, 86, 88; Eesti NSV rahvamajandus 1970. aastal. Statistiline aastaraamat. Tallinn, 1971, 19.

³ Kasutatud on statistikaorganite praegust nimetust.

⁴ ERA, f. R-10, n. 10, s. 618, l. 31.

⁵ Eesti NSV rahvamajandus 1970. aastal, 19.

⁶ ERA, f. R-10, n. 10, s. 101, l. 61, 72, 82, 84.

aastail 1954—1960 vangilaagritest ja asumiselt Eestisse tagasi 27 835 inimest⁷, kellest väga paljud olid maalt pärit ja asusid sinna ka uuesti elama.

Teatud kinnituseks eelöeldule on maarahvastiku mehaanilise liikumise andmed. Kui vahemikus 1951—1955 asus igal aastal maale elama või vahetas maal elukohta 31 800—36 800 inimest ja lahkus senisest elukohast maal 30 200—36 300 inimest, siis 1956. aastal oli saabujaid 41 600 ning lahkujaid 32 500.⁸ Seega oli positiivne saldo 1956. aastal 9100 inimest. Mehaaniline iive hakkaski mõnevõrra suurenema 1954. aastast, nimetatud ajal oli see 3800 ning järgmisel aastal 2700 inimest. Varasemal kolmel aastal oli see kõikunud —100 kuni +1600 inimese vahel.⁹ Rahvastiku mehaanilist liikumist 1956. aastal iseloomustab veel seegi, et maale asunutest olid 6700 mehed ja ainult 2400 naised.¹⁰

Valdava osa mehaanilisest liikumisest andsid Eesti piires elukohta vahetanud inimesed. 1955. aastal oli neid kõigist maale saabunutest 86,9%, 1956. aastal aga ainult 67,5%. Samal ajal-tuli 1955. aastal NSV Liidu teistest piirkondadest Eestisse 9100 inimest, 1956. aastal aga 13 300 inimest. Sinna lahkujate arv oli vastavalt 6600 ja 6100 inimest.¹¹ Kuigi konkreetsed andmed puuduvad, võib arvata, et suur osa väljastpoolt Eestit saabujatest olid just vangilaagritest ja asumiselt vabanenud inimesed. Nendega ongi seostatav maarahvastiku arvuline kasv aastail 1955—1957, mis fikseeriti külanõukogude rahvastiku loendustel. Enne ja pärast neid aastaid oli tegemist maarahvastiku üsna jõudsa vähenemisega.

Nagu selgub tabelist 1, vähenes maarahvastik 1965. aastaks ametliku publitseeritud statistika kohaselt 68 800 inimese võrra. Ilmselt on siinjuures tegemist 1950. aastate alguse olukorra ülehindamisega, veelgi tõenäolisemalt aga sihiliku võltsimisega. Kuigi mitte absoluutselt täpsed, siis vähemalt tõelähedasemad peaksid olema külanõukogude rahvastiku loendustel saadud tulemused. Nende kohaselt vähenes maarahvastik vaadeldaval ajal 51 500 inimese võrra ehk 9,8%.

Kuigi vähenemine oli tähelepanuväärne, ei olnud see oma sisult ega ulatuselt võrreldav 1940. aastatel toimunuga (148 800 inimest). Repressioonide, sõjakaotuste ja emigratsiooni asemel sai domineerivaks migratsioon linnadesse. Selle oli vallandanud talumajanduse likvideerimine, millele järgnes põllumajandusliku rahvastiku perspektiivitu sotsiaal-majanduslik olukord. Mõningal määral mõjutasid maarahvastiku arvu ka administratiivsed muudatused, sest mitmed endised maaasulad viidi üle linnaliste asulate kategooriasse või laiendati juba olemasolevate linnade ja töölisasulate piire.

Kuigi maarahvastiku vähenemine oli domineeriv, ei haaranud see protsess mitte kõiki rahvastikurühmi ühtemoodi. Tolleaegsetes ideoloogilis-poliitilistes tingimustes oli seaduspärane, et praktiliselt lakkasid olemast talupojad ja koopereerumata käsitöölised. Neid oli 1951. aasta algul loendatud veel 33 000 inimest. Järelejäanud talupojad pidid majandusliku ja administratiivse surve all kolhoosi astuma või minema mujale tööle, sest nendele kuulunud maa sundvõõrandamise tõttu kaotasid nad traditsioonilise elatusallika. Koopereerumata käsitöölised sunniti samuti maksude ja muude survevahenditega loobuma oma ametist või liituma töönduslike artellidega.

Väiksematest rahvastikurühmadest näitasid kasvutendentsi ajutine elanikkond ning muu rahvastiku alla arvatud inimesed. Kuna nende osatähtsus piirdus kogu vaadeldava perioodi vältel mõne protsendiga, siis ei

⁷ Klassivõitlusest Eestis 1940—1950-ndail aastail. — Rahva Hääli, 1988, 20. märts.

⁸ ERA, f. R-10, n. 10, s. 388, l. 32.

⁹ Samas.

¹⁰ Samas, l. 40.

¹¹ Samas.

avaldanud nad arvestatavat mõju maarahvastiku üldisele dünaamikale ja seetõttu nendel lähemalt ei peatuta.

Kollektiviseerimisjärgses külas kujunes välja kaks põhilist sotsiaalset rahvastikurühma. Esialgu kuulus kaks kolmandikku või enamgi maarahvastikust kolhoosnike kategooriasse. Teine domineeriv sotsiaalne rühm olid töölised ja teenistujad, kusjuures viimaste koosseisu kuulusid ka masina-traktorijaamade ning riiklike põllumajandusettevõtete töötajad koos oma pereliikmetega. Seega ei toimunud inimeste liigitamine ühte või teise sotsiaalsesse rühma mitte nende tegevusala järgi, vaid üsnagi küsitavate omandisuhete alusel. Et sovhoose ja muid riiklikke põllumajandusettevõtteid peeti riigimandiks, siis arvati neis töötanud inimesed ka töolisteks-teenistujateks. Sedasama tehti kolhoosides töötanud palgalistega. Sellest tulenevalt tekib raskusi põllumajandusliku rahvastiku arvu kindlakstegemisel, sest ka riigimajandite endi aruandluses on loendatud ainult töötajad, mitte aga nende perekonnaliikmed. Nii näiteks on teada, et 1950. aastal oli põllumajanduses aastakeskmiselt hõivatud 24 500, viis aastat hiljem aga 38 100 töolist ja teenistujat. 1960. aastaks oli nende arv kasvanud 57 800 ning 1965. aastaks 57 900 inimeseni.¹² Kui palju oli neid aga koos pereliikmetega, selle kohta andmed puuduvad.

Vähe abi on riigimajandite põllumajandusliku rahvastiku kindlakstegemisel ka 1959. aasta üleliidulisest rahvaloendusest. Selle tulemustes on maal elavate tööliste ja teenistujate arvuks koos pereliikmetega antud 284 052 inimest, kuid seda koos väljaspool põllumajandust töötanutega. Kolhoosnike loendati samal ajal 233 201, mis on oluliselt vähem külanõukogude rahvastiku loendustel saadud tulemustest 1958. ja 1960. aasta kohta (vt. tab. 1).¹³ Tõsi küll, lisaks neile elas 14 108 kolhoosnikku ja nende pereliiget 1959. aasta rahvaloenduse andmetel veel linnades.¹⁴

Ligilähedaselt orienteeriva rahvaarvu võib saada, kui eeldada, et riiklike põllumajandusettevõtete töötajate peredes oli tööjõuliste inimeste osatähtsus sama, mis keskmiselt tööliste ja teenistujate majapidamistes. Viimastes moodustasid tööjõulised inimesed 1951. aasta algul 59,5%, 1955. aastal 59,6%, 1960. aastal 56,4% ja 1965. aastal 52,2% kogu rahvastikust.¹⁵ Sellisel juhul oluaks riiklike põllumajandusettevõtete kogu rahvastik 1951. aastal umbes 41 200 inimest, 1955. aastal 63 900, 1960. aastal 102 500 ja 1965. aastal 110 900 inimest.

Liites nüüd nendele arvudele tabelis 1 toodud ülejäänud põllumajandusliku rahvastiku (kolhoosnikud, talupojad ja koopereerumata käsitöölised) selgub, et kokku võis 1951. aasta algul Eestis olla umbes 429 700 nii või teisiti põllumajandusega seotud inimest. Kogu maarahvastikust moodustanuksid nad sellisel juhul 81,5%. 1955. aastaks kahanes aga põllumajanduslik rahvastik 396 200 inimeseni e. 78,9%-ni, 1960. aastaks 359 100 e. 70,7%-ni ning 1965. aastaks 312 800 inimeseni e. 65,8%-ni.

Loomulikult ei tähenda eeltoodu, et kõik need inimesed oleksid olnud ka põllumajanduses tegevad. Välja jäid muidugi lapsed, aga ka suur osa alaealistest ja vanuritest. Isegi mitte kõik tööjõulised pereliikmed ei tarvitsenud töötada põllumajanduses või siis selles majandikategoorias, kuhu inimene sotsiaalse klassifikatsiooni järgi arvestati. Nii olid paljud kolhoosnikud tööl hoopis riiklikes ettevõtetes ja vastupidi — tööliste ja teenistujate hulka arvatud inimesed töötasid kolhoosides.

1951. aasta algul oligi maal väljaspool kolhoose hõivatud 12 655 tööjõulist inimest ehk 7,5% nende koguarvust kolhoosides. Tööjõulistest talu-

¹² ERA, f. R-10, n. 10, s. 658, l. 21; Eesti NSV rahvamajandus 1970. aastal, 237; 25 aastat Nõukogude Eestit. Statistiline kogumik. Tallinn, 1965, 83.

¹³ Üleliidulise rahvaloenduse tõttu ei korraldatud 1959. aastal eraldi traditsioonilist maarahvastiku loendust.

¹⁴ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Эстонская ССР. Москва, 1962, 31.

¹⁵ ERA, f. R-10, n. 10, s. 101, l. 49, 61, 86; s. 648, l. 29.

pidajatest ja koopereerumata käsitöölised töötas riiklikus või kooperaatiivses sektoris 1 675 inimest ehk 11,2%. Ka 74 619 töölise ja teenistujana kirja läinud tööjõulisest inimesest ei töötanud kaugeltki kõik riiklikes ega kooperatiivsetes ettevõtetes. Neis oli hõivatud ainult 50 138 inimest.¹⁶ Järelikult koguni 24 481 inimest ehk ligi kolmandik tööliste ja teenistujate koguarvust oli endale rakenduse leidnud mujal, ei töötanud üldse ühiskondlikus sektoris või tegeles juhutöödega.

Olukord ei muutunud põhimõtteliselt ka vaadeldava perioodi lõpuks. Nii oli 1965. aasta algul 11,9% tööjõulistest kolhoosnikest tegevad riiklikes ja kooperatiivsetes ettevõtetes ning omakorda 19,9% tööliste ja teenistujatena kirja läinud inimestest ei töötanud nendes ettevõtetes ja asutustes, mille järgi nad said oma sotsiaalse kuuluvuse.¹⁷

Eeltoodu kinnitab, et tolleaegne inimeste jagamine sotsiaalsetesse kategooriatesse oli tinglik ja problemaatiline. Sovhoositööline erines kolhoosnikust ennekõike talle antud nimetuse, mitte aga töö iseloomu või reaalse omandisuhte poolest. 1950. aastatel oli neil siiski ka oluline eeliskolhoosnikega võrreldes: riigimajandite töötajatele oli töötasu, olgugi minimaalne, tagatud. Kolhoosnikud ei võinud esialgu aga ühismajandist saadava tasuga kuigivõrd arvestada. Vaadeldava perioodi lõpupoolel kadus seegi erinevus ning inimeste lahterdamise aluseks jäi üsnagi udune suhe omandisse. Viimasel ei olnud praktilises elus nimetamisväärsed tähtsust. Kui erinevused leidsidki, siis ei tulenenud need omandisuhetest, vaid olid kunstlikult loodud. Töötasu kõrval võib siinkohal näitena tuua veel pensioniga kindlustatust, mis kolhoosides hakkas vähesel määral levima alles 1960. aastate esimesel poolel. Teise momendina tuleb rõhutada sedagi, et tegelikult elus võis kolhoosnik olla hoopis riigiettevõtte töötaja ning tööline või teenistuja leidis rakendamist kolhoosis.

Tabeli 1 põhjal iseloomustas vaadeldaval perioodil maarahvastikku tolleaegsete sotsiaalsete rühmade lõikes eelkõige tööliste ja teenistujate arvu kasv ning kolhoosnike arvu kahanemine. Neist esimeste arv kahekordistus, kusjuures 1965. aastal oli töölisi-teenistujaid 126 500 inimese võrra rohkem kui 1951. aastal. Sama ajaga jäi kolhoosnikke ja nende pereliikmeid 154 000 inimese võrra vähemaks. Vastavalt muutus ka nende osatähtsus maarahvastiku struktuuris. Kui 1950. aastate vältel olid kolhoosnikud selgesti ülekaalus, siis järgmise aastakümne esimesel poolel tõusid domineerivaks rahvastikurühmaks töölised ja teenistujad. Suures osas oli niisugune nähtus seotud kolhooside kooperatiivse omandi riigistamisega ning sellisel kujul oma sotsiaalsetelt tagajärgedelt sisuliselt siiski formaalne, sest inimesed jäid edasi samale tegevusalale.

Formaalne ei olnud aga maarahvastiku vanuselise struktuuri jätkuv halvenemine. Tabeli 2 andmetel kasvas vaadeldavatel aastatel eelkõige pensionistide arv ja osatähtsus. Viimane tõusis 1951. aasta 21,9%-lt 1965. aastaks 27,6%-le, kusjuures nende absoluutarv suurenes 15 900 inimese võrra. Kõiki teisi — nii tööjõulisi mehi ja naisi kui ka lapsi ja alaealisi — jäi aga absoluutselt ja suhteliselt vähemaks. Mõningase erandi moodustasid siiski tööjõulised mehed. Kuigi nende absoluutarv vähenes ligi 7 000 võrra, tõusis nende osatähtsus 21,6%-lt 22,5%-le. Nagu edaspidisest selgub, oli see seotud eelkõige masintehnika ulatusliku kasutuseletulekuga põllumajanduses.

Põllumajanduse seisukohalt on huvipakkuvad esmajoones kolhoosi- ja sovhoosirahvastiku hulgas toimunud protsessid. Kolhoosnike kohta saab detailsemaid andmeid nii külanõukogude rahvastiku igaaastasest arvestusest kui ka majandite endi aruandlusest. Põllumajanduslike riigimajandite töötajate ja nende perede kohta analoogilised andmed aga puuduvad.

¹⁶ ERA, f. R-10, n. 10, s. 101, l. 49.

¹⁷ Samas, s. 648, l. 29.

Maarahvastiku vanuseline jagunemine aastail 1951—1965*
(aasta alguse seisuga; tuhandetes)

	1951	1953	1955	1958	1960	1963	1965
Maarahvastik kokku	527,0	511,6	501,9	512,1	508,2	481,1	475,5
sealhulgas:							
töøjõulisi	264,4	251,7	249,5	259,3	255,6	233,0	226,1
neist mehi	113,8	105,2	108,4	118,5	118,3	109,2	106,9
naisi	150,6	146,5	141,1	140,8	137,3	123,8	119,2
pensioniealisi	115,2	117,6	118,2	123,9	126,6	127,5	131,1
alaealisi	39,9	38,9	38,2	32,1	30,3	31,5	30,6
lapsi	107,5	103,4	96,0	96,8	95,7	89,1	87,7

* Siin ja edaspidi on tööjõulisteks arvatud mehed vanuses 16—59 aastat ja naised 16—54 aastat, pensioniealisteks mehed alates 60. ja naised 55. eluaastast. Alaealiste hulka on arvatud lapsed vanuses 12—15 aastat ning lasteks vanuserühm kuni 11 eluaastat. ERA, f. R-10, n. 10, s. 101, l. 49, 53, 61, 84, 86; s. 648, l. 24, 29.

Allikbaasist lähtudes saab nn. põllumajandustöölisi detailsemalt käsitleda ainult eeldusel, et toimunud protsessid olid ligilähedasel sarnased nendega, mis leidsid aset tööliste-teenistujate hulgas tervikuna või siis kolhoosirahvastikus. Vaadeldava perioodi algul oli riigimajandite rahvastik väljakujunemise eripära tõttu oma kooseisult ilmselt lähedasem tööliste-teenistujatele, hiljem aga kolhoosnikele.

Külanõukogude territooriumil elanud inimeste loendustel kolhoosirahvastiku kohta saadud andmed on esitatud tabelis 3.

Nagu juba märgitud, vähenes kolhoosnike ja nende perekonnaliikmete arv kõnealustel aastatel 154 000 inimese võrra ehk 43,3%. Põhiliselt oli see tingitud tööjõuliste naiste, alaealiste ja laste arvu vähenemisest. Kõiki neid jäi 1965. aastaks kolhoosidesse tublisti alla poole. Kuigi ka tööjõulisi mehi oli samaks ajaks ainult 56,5% 1951. aasta tasemest, oli nende äravool kolhoosidest mõnevõrra tagasihoidlikum kui eelnimetatud rahvastikukategooriatel. Üsna tagasihoidlikult (18,3%) vähenes pensioniealiste inimeste arv ja seda hoolimata põllumajanduse kooperatiivse sektori enda tunduvalt ahenemisest. See aga tähendas pensioniealiste osakaalu vägagi olulist tõusu. Kui 1951. aastal oli kolhoosides iga neljas inimene olnud pensioniealine, siis 1960. aastate keskpaigas juba iga kolmas.

Siinkohal meeldetuletuseks, et 1940. aastate traagiliste sündmuste tõttu oli Eesti rahvastiku soolis-vanuseline struktuur niigi juba paigast ära, kuid pensioniealised moodustasid 1947. aastal taludes siiski ainult 19,4% nende rahvastikust.¹⁸ Ehk teisisõnu — iga viies inimene oli jõudnud tööjõulisest eest välja. Eesti oludes tuleks aga normaalseks pidada, kui pensioniealine on iga kuues inimene, sest 1939. aastal moodustasid nad 16,7% ja 1959. aastal 18,6% kogu rahvastikust.¹⁹

Kolhoosides jäi lõppkokkuvõttes samaks ainult tööjõuliste meeste osakaal. Neid oli nii perioodi algul kui ka lõpul 20,2% rahvastikust. Kõige rohkem läks tagasi tööjõuliste naiste osatähtsus — 27,2%-lt 21,9%-le. Alaealiste osatähtsus vähenes samal ajal 8,1%-lt 6,3%-le ning laste osatähtsus 20,0%-lt 16,3%-le.

¹⁸ Rubin, M. Eesti maarahvastiku dünaamikast aastail 1947—1950, 149.

¹⁹ Eesti NSV rahvamajandus 1970. aastal, 26.

Kolhoosirahvastik aastail 1951—1965 külanõukogude territooriumil elanud inimeste loenduste põhjal*
(aasta alguse seisuga; tuhandetes)

	1951	1953	1955	1958	1960	1963	1965
Inimesi kokku	355,5	353,4	329,5	293,8	254,9	215,1	201,5
sealhulgas:							
tööjõulisi	168,6	161,0	148,6	134,8	116,5	93,1	84,8
neist mehi	71,9	66,5	63,7	61,5	54,3	44,1	40,6
naisi	96,7	94,5	84,9	73,3	62,2	49,0	44,2
pensioniealisi	87,2	95,9	96,1	89,8	80,2	73,2	71,2
alaealisi	28,7	28,7	26,9	20,2	16,2	14,1	12,6
lapsi	71,0	67,8	57,9	49,0	42,0	34,7	32,9

* ERA, f. R-10, n. 10, s. 101, l. 49, 53, 61, 84, 86; s. 648, l. 24, 29.

Arvud näitavad, et vaadeldaval perioodil halvenes kolhoosirahvastiku vanuseline struktuur väga oluliselt. Põllumajanduse kollektiviseerimine ja ühismajandid tõid juurde tegureid, mis võimendasid juba varasemaid ebasoodsaid protsesse veelgi. Olulisemateks nendest tuleb pidada kolhoosnike rasket majanduslikku olukorda ja sotsiaalse staatuse langust ühiskonnas. Kui majandusraskused sundisid äraelamise otsinguil ennekõike lahkuma tööjõulises eas mehi ja naisi, siis noorte elukutsevalikut mõjutas lisaks materiaalsetele kaalutlustele kahtlemata ka kolhoosniku madal ühiskondlik staatus. Tulemuseks oligi see, et kolhoosnike hulgas sai kõige arvukamaks pensioniealiste inimeste rühm, kelle valikuvabadus oli kõigi teiste omast veelgi piiratum.

Kollektiviseerimisjärgse põllumajandusega võrreldes lisandus vaadeldavatel aastatel siiski uus joon. Kui talurahva kolhoosidesse sundimise ajal formeeris kolhoosirahvastik ülekaalukalt pensioniealistest inimestest ja tööjõulistest naistest, siis 1950. aastate keskpaigast viimaste ära-vool intensiivistus ning tööjõuliste meeste ja naiste suhtarv hakkas tasa-kaalustuma.

Rahvastiku vanuseline struktuur oli kolhoosides täiesti paigast ära ning see halvenes ka maarahvastikul tervikuna. Et kolhoosnikud olid enamiku vaadeldavast ajast arvuliselt domineerivad, siis mõjutas niisugune asjaolu väga oluliselt ka maarahvastiku keskmisi näitajaid.

Võttes omaette rühmaks töölised ja teenistujad, kellest suure osa moodustasid riiklike põllumajandusettevõtete töötajad, selgubki, et nende hulgas oli olukord hoopis teine. Väga põhjalikult erines nende vanuseline koosseis kolhoosnike omast just vaadeldava perioodi algul. Nii moodustasid tööjõulises eas inimesed 1951. aastal tööliste-teenistujate hulgas koguni 59,5%, mis oli tervelt 12,1 protsendipunkti võrra enam kui kolhooside vastav näitaja. Kuigi edaspidi tööjõuliste osakaal tööliste ja teenistujate seas vähenes, jäi see ometi vaadeldava perioodi lõpuni üle poole nende koguarvust (tab. 4).

Eriti palju oli tööliste ja teenistujate hulgas tööjõulises eas naisi. Ka tööjõulisi mehi oli rohkem — veerand riigiettevõtete rahvastikust. Kolhooside omale lähedane oli aga laste ja alaealiste osakaal. Et tööjõuliste protsent oli tööliste ja teenistujate seas kõrge, siis tuli ühe tööjõulise inimese kohta ka mõnevõrra vähem lapsi kui kolhoosides.

Maal elanud tööliste ja teenistujate arv aastail 1951—1965*
(aasta alguse seisuga; tuhandetes)

	1951	1955	1960	1965
Inimesi kokku	125,4	150,8	225,0	251,9
sealhulgas:				
tööjoolisi	74,6	89,9	126,8	131,4
neist mehi	32,2	39,2	58,6	61,6
naisi	42,4	50,7	68,2	69,8
pensioniealisi	14,4	16,3	37,5	53,0
alaealisi	7,6	9,3	11,9	15,7
lapsi	28,8	35,3	48,8	51,8

* ERA, f. R-10, n. 10, s. 101, l. 49, 61, 86; s. 648, l. 29.

Hoopis vähe oli tööliste ja teenistujate hulgas pensioniealisi inimesi. Seda eriti 1950. aastate algul, mil nad moodustasid ainult 11,5% tööliste ja teenistujate koguarvust. 1965. aastaks tõusis pensioniealiste osatähtsus 21,0%-ni, kuid jäi sellega ikkagi 14,3 protsendipunkti võrra kolhooside omast madalamaks.

Eelneva põhjal tekib küsimus, mis põhjused võisid nii erisuguse rahvastikustruktuuri esile kutsuda. Ühest vastust sellele arhiivimaterjalidest ei leia. Tegemist oli kindlasti põhjuste kompleksiga. Üheks mõjuriks võib pidada asjaolu, et pärast sõda formeerus sovhooside töötajaskond suures osas Venemaalt sisserännanuteist. Migrantidest moodustavad aga noored tööjoolised inimesed tavaliselt lõviosa. Oma mõju võis olla ka sellel, et kulakustegemise hirmus lahkusid taludest mujale tööle just nooremad inimesed. Tööjoolistest koosnes ka õpetajaskond, kaupluste ning teenindusutuste personal. Nende vanemad ja vanavanemad võisid samal ajal samuti maal elada, kuid olid kirjas kolhoosnikena. Tööjooliste osatähtsust tööliste ja teenistujate hulgas tõstsid kahtlemata masina-traktorijaamad ja muud põllumajandust teenindavad asutused, sest ka sinna läksid eelkõige tööjoolises eas inimesed ja seda paljudel juhtudel just kolhoosidest.

Nii võibki öelda, et maal elavate tööliste ja teenistujate koosseis formeerus esialgu suures osas oma traditsioonilisest ümbrusest lahti kistud inimestest. Alles ajapikku kujunes nendest normaalsete või nendelähedaste proportsioonidega kooslus. Selle rahvastikukategooria põllumajanduslikku osa tõi suuri muutusi 1950. aastate keskepaigast alanud kolhooside sovhoosideks tegemise kampaania, millega riigimajandite rahvastiku hulka sattus arvukalt ka vanema põlvkonna inimesi. Ometi jäi tööliste ja teenistujate vanuseline struktuur ka pärast seda kolhooside omast tunduvalt paremaks. Oigupoolest võibki öelda, et ebanormaalsed nähtused maarahvastiku vanuselises struktuuris olid suures osas just põllumajandusliku rahvastiku, eelkõige aga kolhoosnike vanuselise struktuuri disproportsioonide tagajärg.

Edasi vaadeldakse lähemalt põllumajanduskolhooside rahvastiku dünaamikat. Nendes elanud ja töötanud inimesed moodustasid valdava osa kõigist kolhoosnikest ja esialgu ka kogu põllumajanduslikust rahvastikust. 1950. aastate esimesel poolel oli kalurikolhoosides umbes 17 600—18 700 inimest²⁰, mis andis ainult 5—6% kolhoosnike koguarvust.

²⁰ Сельское хозяйство Эстонской ССР. Статистический сборник. Таллинн, 1963, 266.

Põllumajanduskolhooside rahvastik aastail 1951—1965 *
 (aasta alguse seisuga; tuhandetes)

Aastad	Pered	Inimesi						
		kokku	töäjõulisi			vanu ja töö- võime- tuid	alaea- lisi	lapsi
			kokku	mehi	naisi			
1951	118,6	301,4	132,2	53,9	78,3	75,6	28,4	65,2
1953	121,4	292,9	122,2	47,4	74,8	82,7	26,1	61,9
1955	116,6	265,3	106,3	40,8	65,5	...	25,1	...
1958	105,9	227,8	90,6	36,4	54,2	80,1	20,2	36,9
1960	92,9	198,9	78,8	33,2	45,6	70,5	16,2	33,4
1962	82,3	174,7	67,9	29,7	38,2	63,6	13,8	29,4
1965	77,9	160,7	59,8	27,1	32,7	61,0	11,8	28,1
Vähene mine absoluut- arvudes	—40,7	—140,7	—72,4	—26,8	—45,6	—14,6	—16,6	—37,1
1951 =								
100,0 %	65,7	53,3	45,2	50,3	41,8	80,7	41,5	43,1

* ERA, f. R-6, n. 11, s. 660, l. 3; s. 1344, l. 3; s. 1568, l. 2; f. R-10, n. 11, s. 384, l. 2; 535, l. 82; n. 21, s. 2, l. 42; s. 242, l. 150.

Põllumajanduskolhooside aastaaruannete põhjal koostatud rahvastiku-dünaamika üldandmed on esitatud tabelis 5. Võrreldes sealseid arve tabelis 3 toodutega, torkab silma, et kolhooside endi arvestuste järgi elas majandites palju vähem inimesi, kui seda näitasid külanõukogude rahvastiku loenduste tulemused. Liites põllumajanduskolhooside rahvastikule ka kalurikolhooside inimesed, jääb ikkagi umbes 40 000—50 000-line vahe kolhooside aruandluse kahjuks. Suhteliselt kokkulangevad on ainult alaealiste loendamistel saadud tulemused. Ülejäänud vanusekategoriate arvukuses on aga lahkuminekul vägagi tuntavad.

Argumenteeritud selgitus niisugustele erinevustele puudub. Võib oletada, et külanõukogude rahvastikuarvestus oli mõnevõrra täpsem. Kolhooside aruandluses toodud arvud võisid sageli, eriti nende esimestel aastatel, mil kogu raamatupidamine oli veel nõrgal järjel, olla nii-öelda laest võetud. Teiseks põhjuseks võis olla ka asjaolu, et kolhoosid jätsid loendamata paljud nendest inimestest, kes küll kolhoosiperedes elasid, kuid kolhoosis ei töötanud. Nii näiteks annab 1955. aasta maarahvastiku loendus niisuguste tööjõuliste inimeste arvuks 17 154, põllumajanduskolhooside oma aga ainult 9 500 inimest.²¹ Üks erinevuste põhjusi võis olla samuti see, et kolhoosid ei arvestanud palgatud inimesi ja nende perekonnaliikmeid või paljusid nendest, kes formaalselt olid küll kolhoosiliikmed, kuid jäid tööst regulaarselt eemale.

Hoolimata tuntavatest vahedest inimeste loendustel võib ometi öelda, et saadud tulemused näitavad ühesuguseid arengutendentse. Omaette etapina võib vaadeldavast ajajärgust välja tuua 1950. aastate esimese

²¹ ERA, f. R-10, n. 10, s. 101, l. 61; n. 11, s. 284, l. 3.

poole, mil rahvastiku lahkumine kolhoosidest tuleb välja nii-öelda puhtal kujul, sest sel ajal ei toimunud veel kolhoosimaade üleandmist sovhoosidele. Pealegi olid just need aastad kõige raskem ajajärk ühistatud põllumajanduse, aga võib-olla eesti talurahva kogu viimase paarisaja aasta pikkuses ajaloos. Väga rasketele majandusoludele, mis siiski ei olnud tundmatud ka varasema ajaloo mõnedest perioodidest, lisandus 1940. aastate jätkuna jäik ideoloogiline surve koos otseste repressioonidega. Oma ulatuselt ei olnud viimased muidugi võrreldavad lähimineviku omadega.

Pärast J. Stalini surma 1953. aastal hakkasid majandusvälised survemeetodid osaliselt taanduma, kuid samal ajal langes Eesti põllumajandus 20. sajandi sügavaimasse majanduskriisi. Viimasega ei olnud oma ulatuselt ja raskuselt võrreldavad isegi sõjaaastate olud. Mõnede näitajate osas jõuti koguni 18. sajandi lõpuaastate tasemele. Nii näiteks koguti aastail 1785—1787 Eestis hektarilt umbes 6,6 tsentnerit²², 1955. aastal aga 6,5 tsentnerit teravilja²³. Kolhoosides oli saagikus veelgi madalam, piirdudes nimetatud aastal 6,1 tsentneriga. Kui sellest aga puhastus- ja säilituskaod maha arvata, jääb järele vaid 5,4 tsentnerit.²⁴

Niisugused olid siis mõned iseloomulikud jooned oludest, milles pidi funktsioneerima kollektiviseerimisjärgne põllumajandus. Kirjeldatud taust määraski paljus ära inimeste tolaeagse ja edaspidise demograafilise käitumise.

1950. aastate esimest poolt iseloomustas muu hulgas tõsiasi, et kolhoosiperede koguarv vähenes üsnagi tagasihoidlikult. Nii oli 1955. aastal põllumajanduskolhoosides ainult 2000 peret vähem kui 1951. aastal (tab. 5). Külanõukogude rahvastiku arvestus andis tulemuseks koguni kolhoosiperede arvu kasvu. Selle kohaselt oli 1951. aasta algul kolhoosides 123 915 peret, neli aastat hiljem aga 124 532 peret.²⁵ Kindlasti oli kolhoosiperede suhteliselt stabiilne arv osaliselt tingitud endiste ühtsete perede jagunemisest omaette leibkondadeks, kes aruandluses hakkasid figureerima iseseisvate peredena. Teise põhjusena tuleb nimetada asjaolu, et tol perioodil oli kogu perega maalt lahkumine veel tagasihoidliku ulatusega. Perede formaalse killustamise ning osa inimeste lahkumise tagajärjel jäid kolhoosipered aga märksa väiksemaks. Kui 1951. aasta algul tuli põllumajanduskolhooside andmetel 100 majapidamise kohta 254 ja maarahvastiku loenduse kohaselt 287 inimest, siis 1955. aastal vastavalt 228 ja 265 inimest.²⁶

Kolhooside aruandluse põhjal vähenes põllumajanduskolhooside rahvastik 1950. aastate esimesel poolel 36 100 inimese võrra ehk 12%. Võrdluseks olgu öeldud, et külanõukogude rahvastiku loendused andsid märksa tagasihoidlikuma kahanemise — 26 000 inimest ehk 7,3%. Kuigi tööjõulises eas naiste arvu vähenemine oli absoluutarvudes meeste omast suurem, iseloomustas aastakümne esimest poolt eeskätt siiski meeste jätkuv äravool põllumajandusest. Aastail 1950—1955 vähenes meeste arv kolhooside aruandluse põhjal 14 100, naiste oma aga 15 900 võrra ehk teiste sõnadega — naistest lahkus viiendik (20,3%), meestest aga enam kui veerand (26,2%). Oma roll oli selles muidugi osa meeste arvamisel masina-traktorijaamade töötajate koosseisu. Nimelt võeti pärast NLKP Keskkomitee 1953. aasta septembripleenumit seni traktoribrigaadides ja mujal abitöödel töötanud kolhoosnikud arvele traktorijaamade töötajatena.

²² Rait, A. Mõnda maaviljeluse arengust Eestis läbi aegade. Tallinn, 1985, 194.

²³ 25 aastat Nõukogude Eestit, 51.

²⁴ ERA, f. R-6, n. 11, s. 1570, l. 5, 8.

²⁵ ERA, f. R-6, n. 10, s. 101, l. 49, 61.

²⁶ ERA, f. R-6, n. 11, s. 1568, l. 2; f. R-10, n. 10, s. 101, l. 49, 61; n. 11, s. 133, 190.

Töövõimeliste meeste ja naiste suhe Eesti põllumajanduskolhoosides aastail 1950—1965*
(100 töövõimelise mehe kohta naisi)

Rajoon	1950	1955	1960	1965
Haapsalu	162	169	143	124
Hiiumaa	202	230	255	165
Harju	148	161	140	119
Jõgeva	140	151	126	108
Kingissepa	193	218	165	143
Kohtla-Järve	133	146	137	107
Paide	139	145	121	99
Põlva	137	137	131	114
Pärnu	133	154	132	112
Rakvere	142	154	129	94
Rapla	145	146	124	103
Tartu	139	159	132	117
Valga	138	158	138	133
Viljandi	142	156	127	111
Võru	148	158	128	118
Keskmiselt	145	157	133	113

* ERA, f. R-6, n. 11, s. 661, 704, 746, 774, 775, 835, 878, 913, 985, 1039, 1081; n. 19, s. 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 686, 687, 688; f. R-10, n. 21, s. 301, 302.

Meeste suhteliselt suuremast lahkumisest tingituna süvenes juba varasemast ajast tuntud tööjõulises eas meeste ja naiste arvu tasakaalustamatus.²⁷ Tabeli 6 andmetel tuli 1950. aastal Eesti põllumajanduskolhoosides 100 tööjõulise mehe kohta 145 tööjõulist naist. 1955. aastaks oli viimane arv kasvanud 157-ni. 1950. aastate keskspaik jäigi suurima dispropertsiooniga ajajärguks. Nimetatud aastakümne teisest poolest hakkas ilmne tööjõuliste meeste ja naiste arvu tasakaalustumise tendents, mis juba järgneval aastakümnel viis mõnedes Eestimaa piirkondades meeste ülekaalule ning edaspidi kujuneski niisugune olukord põllumajanduslikule rahvastikule tüüpiliseks.

Esialgu, 1950. aastate esimesel poolel, tugevnesid siiski negatiivsed tendentsid, mis olid alguse saanud sõjaaastatel ning võimendunud sundkollektiviseerimisega. Meeste ja naiste arvu dispropertsiooni süvenemisel võib sel perioodil Eestis tabeli 6 alusel esile tuua kolm eripalgelist piirkonda. Selle ja järgnevate tabelite puhul tuleb arvestada, et rajoonideks liigendamisel on lähtutud perioodi lõpupoolele iseloomulikust administratiivjaotusest. 1950. aastal moodustati teatavasti 39 maarajooni, mis hiliemate liitmistega ühendati 15 maarajooniks. Ülevaatlikkuse huvides on ka varasemad andmed esitatud 15 rajooni lõikes, kusjuures ümbergrupeerimine oli kasutada olnud andmete juures võimalik ainult tervete omaaegsete rajoonide kaupa. See tõi mõistagi kaasa mõningase ebatäpsuse, sest likvideeritud rajoon ei antud üldjuhul üle tervikuna, vaid jaotati naabrite vahel. Ümbergrupeerimise sellisest puudusest hoolimata võimaldab esitatud andmestik saada ülevaate muutuste piirkondlikest põhisuundadest.

²⁷ Lähemalt vt.: Rubin, M. Eesti maarahvastiku dünaamikast aastail 1947—1950, 148 jj.

Omapärased piirkonnad olid koigepealt Hiiumaa ja Saaremaa, kus senine niigi kõige sügavam tasakaalustamatus arenes kiires tempos edasi. 1955. aastal tuli Hiiumaal 100 töäjõulise mehe kohta juba 230, Saaremaal aga 218 töäjõulist naist. Veelgi kiiremini halvenes meeste ja naiste arvuline suhe Pärnu, Valga ja Tartu piirkonna majandites, kuid ikkagi jäi kolmes viimati nimetatud regioonis meeste ja naiste suhe põllumajanduskolhooside keskmisele lähedaseks. Silmatorkav oli seejuures asjaolu, et nendes kolmes piirkonnas oli meeste ja naiste tasakaal olnud varem suhteliselt soodne, disproportsiooniga märgatavalt alla Eesti keskmise. Järelikult kujunes esimestel kolhoosiaastatel just nendes piirkondades ebasoodsad tingimused, mis põhjustasid rahvastiku, esmajoones töäjõuliste meeste kolhoosidest lahkumise.

Ülejäänud piirkondades oli töäjõuliste meeste ja naiste suhte halvenemine tunduvalt tagasihoidlikumate mõõtmatega. Hilisema Haapsalu ja Võru rajooni piirides, mis paistsid juba 1950. aastal silma keskmisest halvema suhtega, oli disproportsiooni süvenemine üsnagi vähene. Suhteliselt mõõdukas oli see protsess ka Paide ümbruse majandites.

Omaette rühma moodustasid Rapla ja Põlva piirkonna kolhoosid. Esimeses neist suurenes naiste arv 100 töäjõulise mehe kohta 145-lt ainult 146-le, teises püsis aga 137. Niisuguse eripalgelise arengu põhjusi on raske välja tuua, sest majanduslikult seisundilt kuulusid näiteks viimati nimetatud regioonide kolhoosid pigem mahajäänute kui paremal järjel olevate hulka. Ilmne on, et inimeste kolhoosidest lahkumist ei saa taandada ainult majanduslikule põhjale. Selle kõrval oli määrav sotsiaalspühholoogiline õhkkond, mis kas soodustas või pidurdas inimeste ära-voolu.

Esimesed märgid meeste töäjõulisest east väljajõudmise ning kolhoosidest lahkumise intensiivsuse alanemisest ilmsesid 1954. aastal. Sellest aastast alates hakkaski töäjõulisel eas naiste arv meeste omast nii absoluutselt kui ka suhteliselt kiiremini vähenema. Aastail 1951—1953 oli üksnes naiste arvu absoluutne vähenemine olnud meeste vastavast näitajast suurem.

Kolhoosirahvastiku arvu tunduv tagasimine 1950. aastate esimesel poolel oli aastakümne teise poolega võrreldes suhteliselt tagasihoidlik ning migratsiooni valdav suund oli sel perioodil põllumajandusest teistesse majandusharudesse. Aastail 1955—1965, kui lisandus uue mõjusa, sealjuures domineeriva faktorina kolhooside reorganiseerimine sovhoosideks, rahvastiku vähenemine kolhoosides intensiivistus. Erinevalt aga 1950. aastate esimesest poolest kujunes rahvastiku põhiliseks liikumissuunaks ümberasumine põllumajanduse kooperatiivsest sektorist selle riiklikku sektorisse. Seega täiendasid kolhoosnikud ja nende perekonnaliikmed aastail 1950—1954 peamiselt linnaelanikkonda ning väljaspool põllumajandust hõivatud maarahvastikku, aastail 1955—1965 aga sovhoositöelisteks saamise kaudu peamiselt nn. maatöölisklassi. Mõistagi ei kadunud ka migratsioon linnadesse, kuid selle osatähtsus oli üldises kolhoosirahvastiku kahanemises siiski tagapool põllumajanduse riigistamisest tulenevast mõjust.

1950. aastate keskpaigast alates oligi kolhooside sovhoosideks reorganiseerimine põllumajandusliku rahvastiku linna siirdumise kõrval see põhitegur, mille tõttu kolhoosiliikmete arv kahanes Eesti põllumajanduskolhoosides 1965. aastaks 1,6 korda. Ajuti ja kohati oli see selgesti domineeriv faktor. Kuigi kolhoosnike arvu vähenemine oli tuntav kõigis piirkondades, haaras see eriti neid rajoone, kus enamik kolhoosidest muudeti sovhoosideks. Niisugusteks regioonideks olid Tallinna ja Tartu ümbrus ning Põlva, Valga ja Võru rajoon (tab. 7).

Aastail 1950—1955 vähenes inimeste arv kolhoosides aastakeskmiselt 9300 inimese võrra ehk 3,3%, järgneval viiel aastal 15 300 võrra ehk

Eesti põllumajanduskolhooside liikmete arv aastail 1950—1965 *
(aasta lõpu seisuga; tuhandetes)

Rajoon	1950	1955	1960	1965	1965. a. 1950. a. tasemest, %
Haapsalu	11,5	9,6	7,0	6,0	52,2
Hiumaa	4,6	3,8	2,5	2,2	47,8
Harju	17,3	15,7	10,8	8,5	49,1
Jõgeva	18,8	16,7	12,0	10,2	54,3
Kingissepa	14,5	12,4	10,1	8,8	60,7
Kohtla-Järve	9,5	7,6	4,7	4,3	45,3
Paide	9,7	8,6	10,2	9,3	95,9
Põlva	18,4	20,4	10,1	9,4	51,1
Pärnu	16,6	14,2	10,3	9,0	54,2
Rakvere	18,7	14,7	7,8	7,7	41,2
Rapla	11,5	9,7	8,3	6,8	59,1
Tartu	17,7	17,1	12,1	9,7	54,8
Valga	13,2	12,2	5,1	4,2	31,8
Viljandi	13,4	11,7	13,9	11,9	88,8
Võru	12,4	12,4	9,8	7,0	56,5
Kokku	207,8	186,8	134,7	115,0	55,3

* Vt. tabeli 6 viide.

7,3%. Eriti järsult kahanes töäjõud kolhoosides 1956., 1958. ja 1960. aastal, s. o. aastail, mil toimus põllumajanduse riikliku sektori kõige ulatuslikum laiendamine kolhooside arvel.

Ainsat erandit üldpildis kujutas töäjõulises eas meeste arvu vähenemine. See protsess oli ulatuslikem just 1950. aastate esimesel poolel. Kuna töäjõuliste meeste ja naiste intensiivne kolhoosidest lahkumine langes erinevatesse ajalõikudesse, siis ei olnud kolhooside töäjõulises eas rahvastiku vähenemisel tervikuna ka väga olulist vahet aastakümne esimese ja teise poole vahel — aastakeskmiselt vastavalt 6000 ja 6400 inimest ehk 5,1 ja 7,7%. Aastakümne esimesel poolel andsid mehed töäjõulises eas rahvastiku vähenemisest 47,0%, aastail 1956—1960 aga ainult 27,4%. Siit tulenes töäjõulise rahvastiku sooline tasakaalustumine.

Niisuguse arengusuuna oluliseks tõejuuks tuleb pidada põllumajanduse, sel perioodil esmajoones taimekasvatuse mehhaniseerimist. Masintehnika ulatuslik kasutuselevõtt avas meestele võimalused vastuvõtavana ning tasuvama töö leidmiseks põllumajanduses. Tingimustes, kus töötasu oli äärmiselt madal, stimuleeris masinatega töötamisel saadav arvestatavam tasu mehi naistest suhteliselt enam põllumajandusse jääma. Meeste osatähtsuse tõusule töäjõulises eas kolhoosiliikmete hulgas aitas muu hulgas kaasa masina-traktori ja amade likvideerimine 1958. aastal, mistõttu enamik masinameestest astus kolhoosi liikmeks või asus seal tööle palgalisena.

Töäjõulises eas meeste arvu kahanemise aeglustumine 1950. aastate keskpaigast viitab sellele, et tollest ajast hakkas põllumajanduse mehhaniseerimise näol toimima tegur, mis esialgu viis põllumajandusliku rah-

vastiku nooremate vanusegruppide soolis-vanuselisele tasakaalustumisele ning edaspidi meeste ülekaalule neis. Meeste osatähtsuse tõus on soolis-vanuselises struktuuris avaldus ühiskonnastatud põllumajanduse mehhaniseerimise seaduspärane tulemus ning ühtlasi Eesti põllumajanduse eripära tol perioodil. Teiste liiduvabariikidega võrreldes ilmnes see Eestis varem ning siin kujunes disproportsioon meeste ülekaaluga nooremates vanuserühmades ka enne välja kui enamikus NSV Liidu muudes piirkondades. Võib öelda, et Eestis oli niisugune arengutendents sotsiaal-majandusliku toime loomulik tagajärg, samal ajal kui paljudes muudes NSV Liidu piirkondades mõjustasid rahvastiku protsesses olulisel määral administratiivsed piirangud.

Teatavasti olid neil aastail passid inimestel käes ainult piiriäärsete liiduvabariikide ja piirkondade maaelanikkonnal ning linlastel, ja see tagas ka vabama elukohavahetuse. Riigi sisepiirkondades niisugust võimalust polnud ning selle tagajärjel kujunes seal olukord, kus sõjaväeteenistuse kaudu said maalt lahkuda põhiliselt mehed. Naiste võimalused olid märgatavalt piiratumad ning olenesid suuresti majandite ja külanõukogude juhtkonna vastutulelikkusest. Sisuliselt tähendasid niisugused piirangud sunnismaisust, mis oli eriti tegus naistöötajate põllumajandusse kinnistamisel. Kolhoosidest äraminek sõltus ka Eestis kolhoosnike üldkoosoleku otsusest, kuid tegelikus elus ei teinud niisugune ettekirjutus majandist lahkumisele nimetamisväärsed takistusi.

Majandus- ja administratiivmeetmete erisuunalised tagajärjed avaldusid selgesti 1950. aastate lõpust peale, mil Eesti põllumajandus saavutas oma aja ja olude kohta suhteliselt rahuldava taseme ning arenes järgnevatel aastatel enamiku muude Nõukogude Liidu piirkondadega võrreldes edukalt. Kinnistus arengusuund, mis viis lõpptulemusena meeste tunduvalt ülekaalule töötajalises rahvastikus. Kõige enne avaldus niisugune nähtus majanduslikult tugevamates piirkondades. Rakvere ja Paide rajoonis jõuti nii kaugele juba 1960. aastate keskpaigaks (vt. tab. 6). Ülejäänud rajoonide põllumajanduskolhoosides oli töötajalisi naisi sel ajal meestest arvukamalt, kuid eelnenud aastatega võrreldes oli sooline disproportsioon oluliselt tasandunud. Harilikult tuli 100 töötajalises eas mehe kohta 103—119 naist. Endiselt oli olukord tugevasti ebanormaalne Haapsalu rajoonis ning Hiiumaa ja Saaremaal.

Omaette nähtusena võib esile tuua Valga rajooni. 1950. aastatel püsis sealne meeste ja naiste suhe enam-vähem Eesti põllumajanduskolhooside keskmisel tasemel, hiljem läks aga märgatavalt ebasoodsamaks. Nimelt tuli 1960. aastatel seal töötajaliste meeste kohta oluliselt rohkem naisi kui enamikus teistes piirkondades.

Töötajalised mehed olidki see rahvastikukategooria, kelle arv pärast 1950. aastaid isegi põllumajanduse kooperatiivse sektori ulatuslikust ahemismisest hoolimata väga intensiivselt ei vähenenud. Nii oli neid 1975. aastal kolhoosides ainult 5800 ehk 18,7% võrra vähem kui 1960. aastal.²⁸ Seega õnnestus põllumajanduskolhoosidel põhiosa oma meestöötajast säilitada. Lisades kolhoosiliikmetele palgatud inimesed, oli vahe umbes 800 inimese võrra väiksem. 1970. aastate keskpaigast hakkaski kolhoosides töötavate mittekolhoosnike arv jõudsalt kasvama. Kõigi töötajaliste meeste arv koosvõetuna (kolhoosiliikmed ja palgatud) suurenes 1985. aastaks 34 300-ni ning jõudis uuesti 1958. aasta tasemele.²⁹

Märgatavalt erineva arengukõvera tegi läbi töötajaliste naiste arvukus. Iseloomulik oli see, et kõigi ülejäänutega võrreldes vähenes töötajaliste

²⁸ ERA, f. R-10, n. 11, s. 581, l. 29; *Сельское хозяйство Эстонской ССР за 35 лет Советской власти. Статистический сборник. Ч. I. Таллинн, 1977, 61.*

²⁹ ERA, f. R-10, n. 11, s. 453, l. 1; Põllumajandusministeeriumi arhiiv, f. R-17/10, n. 15, s. 18-8, l. 1.

Töøjõuliste inimeste osatõhtsus põllumajanduskolhooside rahvastikus*
(protsenti kõigist pereliikmetest)

Rajoon	1950	1955	1960	1965	Langus protsendi- punktides
Haapsalu	43,8	38,5	38,3	33,0	-10,8
Hiumaa	37,6	34,9	29,0	30,5	-7,1
Harju	44,1	38,0	37,9	35,3	-8,8
Jõgeva	44,0	39,9	38,8	37,8	-6,2
Kingissepa	41,4	37,4	36,6	33,7	-7,7
Kohtla-Järve	41,6	39,5	39,2	36,6	-5,0
Paide	43,7	40,2	41,4	38,5	-5,2
Põlva	47,0	47,2	41,9	39,2	-7,8
Pärnu	42,3	40,4	38,8	37,8	-4,5
Rakvere	44,3	37,7	38,1	38,3	-6,0
Rapla	46,4	39,4	39,2	36,9	-9,5
Tartu	45,0	39,2	39,4	37,2	-7,8
Valga	43,8	39,4	38,9	35,3	-8,5
Viljandi	43,6	38,7	40,9	38,5	-5,1
Võru	44,3	42,7	42,6	38,4	-5,9
Keskmiselt	43,9	40,0	39,3	37,0	-6,9

* Vt. tabeli 6 viide.

naiste hulk aastail 1960—1975 protsentuaalselt kõige enam. 1975. aastal oli neid Eesti põllumajanduskolhoosides poole vähem kui eelmise aastakümne algul. Kui 1960. aastal oli 16—54 aasta vanuseid naisi veel 8 100 võrra rohkem kui töøjõulisi mehi ja nad moodustasid 55,8% kolhooside töøjõulisest rahvastikust, siis 1968. aastast alates oli naisi juba meestest vähem ning nende osatõhtsus kahanes 1975. aastaks 43,9%-ni.³⁰ Eriti selgesti tuleb naistöõjõu äravool esile võrdluses kolhooside algusaastatega. Nimelt oli 1975. aastaks Eesti põllumajanduskolhoosides alles jäänud ainult veerand (25,2%) 1950. aasta naistöõjõust. Kõigi töøjõuliste arv oli kahanenud umbes kolmandikuni (34,0%), kusjuures mehi oli siiski alles ligi pool (46,8%) nende 1950. aasta arvust.

Piirkondlikult oli töøjõuliste inimeste osatõhtsus kolhoosirahvastikus kollektiviseerimise järel üsna ühetaoline (vt. tab. 8). Enamikus regioonides ulatus nende osatõhtsus 42—44%-ni kõigist kolhoosiperedes loendatud inimestest. Suurem oli see ainult Põlva, Rapla ja osaliselt ka Tartu ümbruskonna kolhoosides. Tähelepanuväärne erand oli Hiumaa, kus töøjõuliste inimeste osatõhtsus ulatus ainult 37,6%-ni ning enamiku sellestki töøjõust moodustasid naised.

Järgnevatel aastatel langes kõikjal väga ulatuslikult töøjõulises eas inimeste osatõhtsus. Eesti põllumajanduskolhooside keskmisena vähenes see 1965. aastaks 6,9 protsendipunkti. Eriti intensiivne oli töøjõu kahane mine Haapsalu, Rapla ja Harju rajoonis. Vähem puudutas nimetatud nähtus selleks ajaks Pärnu, Kohtla-Järve, Viljandi ja Paide rajooni kolhoose.

³⁰ ERA, f. R-10, n. 11, s. 581, l. 29; n. 21, s. 502^a, l. 1; Сельское хозяйство Эстонской ССР за 35 лет Советской власти, 61.

Sealjuures tuleb meeles pidada, et olukord töajulise rahvastikuga oli kolhoosides väga halb juba nende moodustamisest alates. Järelikult toimus ka selle negatiivse nähtuse edasine oluline süvenemine.

1960. aastate keskpaigast hakkasid kohati ilmema esimesed märgid olukorra stabiliseerumisest või koguni aeglasest paranemisest. Nii toimus minimaalne töajulise rahvastiku osatähtsuse tõus 1960. aastatel Rakvere rajooni kolhoosides. Sama võis täheldada ka Harju, Haapsalu, Tartu ja Valga rajoonis. Eesti kolhoosides tervikuna töajuliste inimeste osatähtsus sel ajal siiski veel vähenes. Tõus ilmnis alles 1970. aastate esimesest poolest. Eelkõige hõlmas see majanduslikult tugevamaid piirkondi või neid rajooni, kus vahepealne langus oli olnud eriti sügav.

Töajulise rahvastiku osatähtsuse analüüsi juures torkab silma tõsiasi, et vaadeldava perioodi kestel muutus regioonide varustus töajuliga märgatavalt ebaühtlasemaks. Kui 1950. aasta andmetest Hiiumaa kui ebaühtlane välja jätta, siis oli parema ja halvema töajuliste osatähtsusega rajooni erinevus 5,6 protsendipunkti, 1965. aastal aga 8,7 protsendipunkti.

Paralleelselt töajuliste inimeste arvu muutumisega teises ka nende ja maafondi suhe. Kui 1950. aastal oli Eesti kolhoosides ühe töajulise inimese kohta keskmiselt 16,2 hektarit maa üldpinda, siis 1965. aastal juba 29,0 hektarit.³¹ Meenutuseks siinkohal, et töajuliste inimeste koormatus maaga muutus väga pingeliseks juba talumajanduse likvideerimise käigus. Nimelt tuli 1950. aastal kolhoosides ühe töajulise inimese kohta 1,6 korda rohkem maa üldpinda, 1,8 korda rohkem põllumajandusmaid ning 1,5 korda rohkem põllumaad, kui seda oli olnud 1947. aasta taludes.³² Järgneva poolteise aastakümne jooksul suurenes maa üldpind inimese kohta veel 1,8 korda. Põllumajandusmaade puhul oli kasv 1,2- ning põllumaa osas 1,5-kordne.³³ Seega oli koormatuse kasv 1965. aastaks taludeajaga võrreldes vastavalt 2,8-, 2,1- ja 2,2-kordne.

Tekib küsimus, kuidas oli üldse niisuguses olukorras võimalik kolhoositöödega hakkama saada. Esimestel aastatel see ei olnudki võimalik sest kolhoosides jäi sel ajal domineerima taludeaegne tehnika ning käsitöö. Olemasolev masintehnika ei korvanud kaugeltki inimeste äravoolu ja tööaktiivsuse langust. Kuigi maaviljeluses mindi jõudsalt üle traktorite veojõule, hakkasid vajalike tööde maht ja nende tegemise võimalused mingil määral tasakaalustuma alles 1950. aastate teisel poolel. Paljude muude tegurite kõrval oli põllumajanduse allakäigu üks põhjus just tööde mahu ja selleks vajalike inimeste ning masinate hulga mittevastavus. Siit tulenes ka suure osa endiste põllumajandusmaade kasutusest kõrvalejäämine või nende kultuurtehnilise seisundi langus. Põhiliselt jäid põllumajanduslikust kasutusest välja ning võsastusid endised looduslikud heina- ja karjamaad, kuid protsess puudutas ka põllumaad. 1965. aastaks oli Eesti kaotanud 645 400 hektarit ehk veerandi oma põllumajandusmaadest. Põllumaa pindala kahanes sama ajaga 36 900 hektarit ehk 4,1%.³⁴

Maa ja põllumajanduses töötanud inimeste suhe oli esimestel kolhoosi-aastatel täiesti ebanormaalne. Olukord hakkas stabiliseeruma 1950. aastate teisest poolest, ja kuigi 1965. aastal tuli töajulise inimese kohta tunduvalt rohkem maad kui eelmise aastakümne algul, oli tegelik maaga koormatus selleks ajaks hoopis langenud. Niisugust väidet õigustab tõsiasi, et 1950. aastate jooksul sai taimekasvatuses endise hobu- ja käsitöö asemel domineerivaks masinatega tehtud töö ja seetõttu ei vajanudki põllumajandus endisel hulgal töökäsi. Kaudselt kinnitab eelöeldut samuti põllukultuuride saagikuse tõus. 1960. aastate esimesel poolel oli teravilja

³¹ ERA, f. R-10, n. 11, s. 133, l. 90, 105; n. 21, s. 303^a, l. 169, 194.

³² Rubin, M. Eesti maarahvastiku dünaamikast aastail 1947—1950, 149.

³³ ERA, f. R-10, n. 11, s. 133, l. 90, 105; n. 21, s. 303^a, l. 169, 194.

³⁴ Сельское хозяйство Эстонской ССР за 35 лет Советской власти, 43.

saagikus kõigist vahepealsetest vapustustest hoolimata juba mõnevõrra kõrgem kui sõja eel. Kui aastail 1933—1939 koguti hektarilt aidakaalus keskmiselt 11,2 tsentnerit vilja, siis aastail 1961—1965 oli vastav näitaja 12,4 tsentnerit. Kartuli saagikus oli Eesti Vabariigi lõpuaastate 122,6 tsentnerilt suurenenud aga 139,0 tsentnerini.³⁵

Eriliseks saavutuseks seda vaevalt pidada saab. Esileküündiv oli Eesti põllumajandus võrdluses Nõukogude Liidu põllumajandusega, kus 1960. aastate esimesel poolel koguti hektarilt Eesti omast keskmiselt poolteist korda vähem teravilja ja kartulit.³⁶ Arenenud maailmaga võrreldes oli administratiivne sotsialism ka Eestis kaasa toonud kaheldamatu languse.

Tööjõu ja maafondi dünaamika Eestis ei olnud regiooniti ühesugune. Kui 1950. aastate algupoolel olid piirkondlikud erinevused tööjõu maaga koormatuses veel suhteliselt mõõdukad, ulatudes kogu maafondi arvestuses Põlva rajooni 11,3 hektarilt Haapsalu rajooni 21,3 hektarini, siis 1965. aastal küündis nende kahe äärmusliku rajooni vahe juba 17,9 hektarilt 52,0 hektarini. Üldiselt oli maaga koormatus kogu perioodi vältel kõige madalam Lõuna- ja Kagu-Eestis. Vastaspooluse moodustasid Lääne-Eesti ja saared, kus majanditel oli suur maafond, kuid selle hulgas palju mittepõllumajandusmaid. Niisugused erisused olid juba ajalooliselt kujunenud ja säilisid ka pärast talumajanduse ühiskonnastamist.

Teistsugune pilt avanes tööjõuliste inimeste ning põllumajandus- ja põllumaa suhet jälgides (tab. 9). Torkab silma, et lõppkokkuvõttes suurenes inimeste koormatus põllumajandusmaaga vaadeldavil aastail vähe — keskel läbi ainult 17,8%. Samal ajal oli tõus kogu maa puhul 79,0% ja põllumaa osas 46,4%. Erinev oli pilt vahetult kolhooside moodustamise järel, mil põllumajandus oli kaotanud suure osa oma tööjõust, kuid säilitanud maafondi. 1950. aastate esimesele poolele oli iseloomulik seegi, et kogu kolhooside käsutuses olnud maafond arvati põllumajandusmaaks, mis kuulus normi- ja maksukohustuste alla. Selle tagajärjel suurenski tööjõu koormatus põllumajandusmaaga statistilise aruandluse põhjal 1955. aastaks 57,2%.

Tegelik olukord oli mõnevõrra teisem. Suur osa põllumajandusmaadeks loetud looduslikest heina- ja karjamaadest oli võsastumise tõttu kasutusest väljas. Sovhoosides viidi asjade tegelik seis ja aruandlus enam-vähem vastavusse 1954. aastal, kolhoosides 1955. aastal. Valitsuse otsusega arvati enamik võsastunud või metsa alla kasvanud looduslike rohumaad põllumajandusmaade hulgast välja. Sovhoosides vähenes looduslike heina- ja karjamaade pind 1954. aastal 12 800 hektari ning kolhoosides 1955. aastal 244 600 hektari võrra.³⁷ Mõlemal juhul moodustas see umbes viiendiku looduslikest rohumaadest. Väiksemas ulatuses oldi sama praktikat sunnitud jätkama ka edaspidi ning seetõttu püsis inimeste koormatus põllumajandusmaaga järgnevatel aastatel võrdlemisi stabiilne ega ületanud kuigivõrd oluliselt kolhooside algusaastate oma.

Teistsugune oli inimeste põllumaaga koormatuse dünaamika. Et põllumaad langes kasutusest välja suhteliselt tagasihoidlikult, siis suurenes stabiilselt ka tööjõulise inimese kohta tulnud põllumaa pindala. Koormatuse tõus oli üldiselt kiirem Edela- ja Lääne-Eestis, mis perioodi algul paistsid silma põllumaa vähesusega. Põllumaad jäi Eesti kolhooside keskmisest vähemaks ka 1960. aastate keskpäigaks, kuigi Rapla ümbruse majandites tõusis inimeste koormatus ligi kaks korda ning Haapsalu rajoonis 1,7 korda. 1965. aastal tuli mõlemas regioonis inimese kohta juba keskmisest rohkem põllumaad. Palju põllumaad oli inimese kohta Eesti peamistes põllumajanduspiirkondades — Paide, Rakvere, Tartu, Viljandi ja Valga rajoonis, hiljem ka Jõgeva, Pärnu ja Rapla rajoonis.

³⁵ Ratt, A. Mõnda maaviljeluse arengust Eestis läbi aegade, 194, 198.

³⁶ Сельское хозяйство Эстонской ССР за 35 лет Советской власти, 30, 31.

³⁷ ERA, f. R-10, n. 11, s. 590, l. 204, 205.

Töõjõuliste inimeste koormatus maaga Eesti põllumajanduskolhoosides
aastail 1950—1965 *
(hektarit inimese kohta)

Rajoon	Põllumajandusmaad				Põllumaad			
	1950	1955	1960	1965	1950	1955	1960	1965
Haapsalu	20,9	34,5	26,6	26,3	5,0	6,4	6,9	8,4
Hiiumaa	19,7	33,4	28,9	35,2	2,3	4,0	5,9	6,4
Harju	18,6	28,4	20,5	19,4	4,2	5,9	5,7	5,7
Jõgeva	14,9	23,5	16,7	17,9	5,6	7,3	7,6	9,2
Kingisepa	15,7	27,3	17,2	19,3	2,8	3,7	4,1	4,6
Kohtla-Järve	14,1	24,0	17,0	14,8	4,3	6,4	6,6	6,6
Paide	17,3	26,6	17,1	18,7	7,2	9,5	9,0	9,6
Põlva	9,9	13,1	10,9	11,3	5,3	5,2	7,1	7,8
Pärnu	15,5	26,8	20,1	19,7	5,7	7,8	8,1	8,6
Rakvere	16,4	29,3	20,5	20,4	7,4	11,3	10,4	10,0
Rapla	16,5	29,3	22,1	17,8	4,8	7,9	8,8	9,5
Tartu	13,1	18,6	13,6	15,3	6,4	7,9	7,8	9,3
Valga	15,0	23,0	15,5	18,2	7,3	9,4	8,5	9,9
Viljandi	15,8	27,2	15,8	17,3	7,0	8,7	7,4	7,8
Võru	10,8	16,4	10,3	13,5	5,4	6,5	6,1	7,9
Keskmiselt	15,2	23,9	17,1	17,9	5,6	7,3	7,4	8,2

* Vt. tabeli 6 viide.

Eesti keskmisena oli koormatuse tõus ligi 1,5-kordne. Kuigi maaviljeluse mehhaniseerimise otsest efekti on raske mõõta, võib eeldada, et alates 1950. aastate teisest poolest toimus ka põllumaa puhul hektarite arvu kasvust hoolimata tegelikult inimtööjõu koormuse langus. Sisuliselt oli 1950. aastal 5,6 hektarit põldu raskem harida kui 1965. aastal 8,2 hektarit.

Nagu külanõukogude rahvastiku arvestus, nii kinnitavad kolhooside endi aastaaruanded kiiret tööjõulisest east välja jõudnud inimeste osatähtsuse kasvu 1950. aastatel. Oma maksimaalse osakaalu saavutasid vanad ja töövõimetud 1960. aastate keskpaigaks. Kui 1950. aastal moodustasid nad kolhoosiperede liikmetest umbes veerandi, siis 1955. aastal juba kolmandiku ning kümme aastat hiljem koguni 37,9% (tab. 10).

Mitte kõikjal Eestis ei toimunud see protsess ühtviisi. Kui 1950. aastal oli vanade osatähtsus piirkonniti võrdlemisi ühesugune, siis edaspidi kujunesid tuntavad regionaalsed erinevused. Nii oli vaadeldava perioodi algul vanade inimeste osatähtsus kõige madalam Põlva rajoonis ning kõrgeim Haapsalu rajoonis. Sellele ajajärgule oli üldiselt iseloomulik, et suhteliselt palju oli vanu inimesi just nendes piirkondades, kus ka tööjõuliste meeste ja naiste suhe oli eriti paigast ära. Vanade suure osatähtsusega paistsid 1950. aastatel Haapsalu rajooni kõrval silma veel Hiiumaa, Harjumaa ja Saaremaa.

Järgnevatel aastatel süvenesid ebasoodsad arengutendentsid nendes piirkondades veelgi ning 1960. aastate keskpaigaks olid Hiiumaa majandid kujunenud sõna otseses mõttes vanurite kolhoosideks. 1965. aastal moodustasid vanad ja töövõimetud seal koguni 54,1% kõigist pereliikme-

Vanade ja noorte osatähtsus Eesti põllumajanduskolhooside rahvastikus
aastail 1950—1965 *
(protsenti kõigist pereliikmetest)

Rajoon	Vanad ja töövõimetud				Lapsed ja alaealsed			
	1950	1955	1960	1965	1950	1955	1960	1965
Haapsalu	29,6	36,4	41,0	42,9	26,6	25,1	20,7	24,1
Hiiumaa	29,4	39,9	47,9	54,1	33,0	25,2	23,1	15,4
Harju	26,8	36,1	39,4	41,2	29,1	25,9	22,7	23,5
Jõgeva	25,0	32,7	35,7	36,3	31,0	27,4	25,5	25,9
Kingissepa	26,6	35,4	38,4	41,2	32,0	27,2	25,0	25,1
Kohtla-Järve	25,0	32,6	35,9	40,6	33,4	27,9	24,9	22,8
Paide	24,5	32,2	32,2	34,2	31,8	27,6	26,4	27,3
Põlva	22,1	26,4	34,6	36,1	30,9	26,4	23,5	24,7
Pärnu	22,8	31,7	35,8	36,6	34,9	27,9	25,4	25,6
Rakvere	25,9	35,9	37,8	37,0	29,8	26,4	24,1	24,7
Rapla	25,1	35,1	37,3	39,1	28,5	25,5	23,5	24,0
Tartu	24,8	33,0	34,8	37,4	30,2	27,8	25,8	25,4
Valga	23,6	33,6	33,7	38,0	32,6	27,0	27,4	26,7
Viljandi	24,1	35,2	32,6	33,8	32,3	26,1	26,5	27,7
Võru	25,3	31,2	33,0	39,0	30,4	26,1	24,4	22,6
Keskmiselt	25,1	33,2	36,1	37,9	31,0	26,8	24,6	25,1

* Vt. tabeli 6 viide.

test. Hälbinud oli perede koosseis ka teistes nimetatud piirkondades. Kuigi ka ülejäänud rajoonides tõusis vanade inimeste osakaal tunduvalt, oli selle ulatus siiski tagasihoidlikum ning nii halba olukorda kui Lääne- ja Loode-Eestis seal ei tekkinud.

Võib öelda, et Eesti keskiapiirkondades, mis olid tavaliselt ka majanduslikult tugevamad, kulgesid rahvastikuprotsessid mõnevõrra soodsamalt. Kolhoosiperede vanuselise struktuuri muutused halvenemise suunas olid kõige väiksemad Paide, Viljandi ja Jõgeva rajoonis. Erandiks oli Rakvere rajoon, kus 1950. aastatel tõusis tuntuvalt vanurite osatähtsus. Sellele aastakümnele oli iseloomulik, et suhteliselt vähe oli vanu ja töövõimetuid lõunapoolsetes rajoonides (Põlva, Valga, Tartu, Võru), samuti Kohtla-Järve ümbruses. 1960. aastate esimesel poolel muutus olukord järevalt. Enamikus nendes piirkondades kasvas väga kiiresti vanurite osakaal. Kui see varem oli olnud alla Eesti kolhooside keskmise, siis nüüd tõusis nimetatud näitaja kas keskmisele tasemele või koguni ületas selle.

Vanurite osakaalu kiire tõus haaras miskipärast just neid rajone, kus kolhooside asemele tehti palju sovhoose. Millest niisugune nähtus oli tingitud, sellele on raske vastata. Kui tegemist oleks olnud ainult Lõuna-Eestiga, võiks oletada, et sinna jõudis migratsioonilaine hiljem. Et üldiselt asusid need piirkonnad suurtest linnadest ja tööstuskeskustest eemal, jäi viimaste äratõmbav mõju väiksemaks ning inimesed leppisid esialgu oma viletsa majandusliku olukorraga. Sotsiaal-psühholoogilised eeldused maalt lahkumiseks küpsesid aeglasemalt ning hakkasid tuntavaid

tagajärgi andma alles vaadeldava perioodi lõpupoolel. Tõenäoliselt oli tegemist ka sovhooside moodustamisest tuleneva otsese mõjuga, sest nähtus haaras osaliselt Põhja-Eestitki. Juba nimetatud Kohtla-Järve kõrval toimus ulatuslik põllumajanduse riigistamine ka Harju rajoonis. Seal oli vanurite osakaal olnud, tõsi küll, kõigil aastail märksa üle Eesti keskmise. Ilmselt avaldas siin tugevat mõju pealinna lähedus ning sellest tulenevad suuremad valikuvõimalused.

Vastupidiseks pensionialaste omale kujunes laste ning alaealiste arvu ja osatähtsuse dünaamika. Siin oli tegu negatiivse nähtusega. Kui 1950. aastal ületas noorte osakaal enamikus rajoonides 30% piiri, siis 1965. aastaks oli ainult iga neljas pereliige alla 16-aastane. Talumajanduse kollektiviseerimise järel oli noori pereliikmeid suhteliselt enam Pärnu ja Kohtla-Järve piirkonna majandites ning Hiiumaal. Vastaspooluse moodustasid Harju, Rapla ja Haapsalu rajoon. Sealjuures oli iseloomulik, et Hiiumaa ja Kohtla-Järve rajoon, kus kollektiviseerimise järel oli peredes suhteliselt rohkesti lapsi, muutusid peatselt just nendeks piirkondadeks, kus laste osakaal pereliikmete hulgas oli üks väiksemaid Eestis. Hiiumaal oli lapsi vähe juba 1950. aastate keskepaigast alates, eriti aga vaadeldava perioodi lõpul. 1965. aastal moodustasid lapsed ja alaealised seal ainult 15,4% pereliikmetest.

Üldiselt oli laste ja alaealiste osatähtsus kõrgem majanduslikult tugevamate piirkondades. Nii oli neid Paide rajooni majandites kogu vaadeldava perioodi jooksul rohkem kui enamikus muudes regioonides. 1960. aastate algusest peale kuulus Paide ümbrus pidevalt kolme kõige suurema noorte osatähtsusega rajooni hulka Eestis. Suhteliselt palju lapsi oli ka Valga rajooni kolhoosides, kuigi majanduse arengult ei kuulunud paikkond tugevamate hulka.

Kolhoosirahvastiku dünaamikale kokkuvõtliku hinnangu andmisel tuleb tõdeda, et maaelanikkonna taastootmiseks kujunes Eesti külas pärast talumajanduse kollektiviseerimist äärmiselt ebasoodus olukord ning see halvenes vaadeldava perioodi lõpuni. Nooremate vanusegruppide äravoolu tõttu põllumajandusest said külas domineerivaks eakamad vanuserühmad. Asi halvenes eriti kiiresti 1950. aastatel, mil kolhooside üldise vaesuse tõttu muutusid paljudes piirkondades domineerivaks vanusegrupiks tööjõulisest east välja jõudnud inimesed. Edaspidiseks tähendas see tuhandeid mahajäetud talusid ning arvukalt tühjenenud külasid. Allesjäänud rahvastik hakkas koonduma majandite keskasuladesse ning ääremaade tühjenemist kiirendas sealsete koolide, kaupluste ning kultuuriasutuste sulgemine.

Esitanud J. Kahk

Toimetusse saabunud
5. VII 1991

DIE LANDBEVÖLKERUNG ESTLANDS IN DEN JAHREN 1950—1965

Während der ersten anderthalb Jahrzehnte nach der Liquidierung der Bauernwirtschaften war für die ländliche Bevölkerungszahl ein intensiver Verminderungsprozeß charakteristisch. In den Jahren 1951—1965 verringerte sie sich um 51 500 Menschen, oder anders ausgedrückt — jeder zehnte Mensch ist fortgegangen.

Obwohl die Verminderung beträchtlich war, konnte man es weder inhaltlich noch umfänglich mit dem in den 1940er Jahren Geschehenen vergleichen, als die Landbevölkerung um 148 800 Menschen abnahm. Anstatt der Repressalien, Kriegsschäden und Emigration dominierte nun die Auswanderung in die Städte. Diese Entwicklung war hervorgerufen durch die Kollektivierung und die nachfolgende aussichtslose sozialwirtschaftliche Lage der in der Landwirtschaft beschäftigten Bevölkerung. Der Verringerungsprozeß umfaßte in erster Linie die Kolchosbauern, deren Zahl sich von 355 500 Menschen auf 201 500 (oder um 43,3%) verminderte. Ihr überwiegender Teil wandelte sich in Sowchosarbeiter um, oder sie wurden an anderen staatlichen Unternehmen beschäftigt. Die Zahl der auf dem Lande wohnenden Arbeiter und Bediensteten stieg dadurch um das zweifache — von 125 400 auf 251 900 Menschen.

Für die Wiederherstellung der Landbevölkerung bildete sich im estnischen Dorf eine äußerst ungünstige Lage heraus. Da eben jüngere Altersgruppen die Dörfer verlassen hatten, begannen auf dem Lande die älteren Altersgruppen zu dominieren. Die Lage verschlimmerte sich besonders schnell in den 1950er Jahren, als infolge der allgemeinen Armut der Kolchose die aus dem Arbeitsalter herausgewachsenen Menschen in vielen Regionen die zahlreichsten Gruppen bildeten.

Мати РУБИН

СЕЛЬСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ ЭСТОНИИ В 1950—1965 гг.

За первые полтора десятилетия после ликвидации крестьянских хозяйств из деревни выбыли 51 500 человек, или каждый десятый. Снижение численности сельского населения было значительным, но все же не столь масштабным, как в 1940-е годы. Тогда в результате репрессий, войны и эмиграции деревня лишилась 148 800 человек. После 1950 г. главной причиной уменьшения числа сельчан стала миграция в города. Люди, не согласные с коллективизацией и попавшие в бедственное социально-экономическое положение, покидали землю. Процесс в первую очередь охватил колхозное крестьянство — из 355 500 человек осталось лишь 201 500, т. е. их стало меньше на 43,3%. Значительная часть оставшихся была зачислена в рабочие совхозов или других государственных предприятий. За рассматриваемый период число сельских рабочих и служащих удвоилось — с 125 400 человек до 251 900.

Изменился и возрастной состав сельского населения. В 1950-е годы колхозы покидали в основном молодые, способные к воспроизводству возрастные группы, а оставались пожилые. В колхозах многих регионов люди пенсионного возраста составляли подавляющее большинство населения.